

Zorgen voor later?

De betekenis van de dienstperiode voor jonge vrouwen in het laatmiddeleeuwse Gent herbekeken*

Inleiding

Medieval society at large acknowledged the existence of young people who were going through a period of formation and transformation before full adulthood. This might be because they were still pursuing education and employment training. (...) Medieval society recognized this transition period as a distinctive phase of the life cycle.¹

De adolescentie, de levenscyclus tussen kindertijd en volwassenheid, betekende ook voor jongeren in de steden van het laatmiddeleeuwse graafschap Vlaanderen een periode van vorming, waarbij men klaargestoomd werd om de uiteindelijke stap naar het volwassen leven te kunnen zetten. Heel wat jongeren uit kleinere steden of uit het omringende platteland, migreerden daarvoor naar grotere steden zoals Gent en Brugge, om er de nodige *skills* te verwerven.²

Hoewel sommige ambachten, zoals de Gentse kousenmakers, borduurwerkers en meerseniers, bereid waren meisjes als leerlingen te aanvaarden,³ lag een formele leertijd binnen het ambacht voor hen veel minder voor de hand. Een functie als dienstmeisje bij een al dan niet welgesteld gezin was dus een welgekomen alternatief.⁴ Niet elke onderzoeker is echter overtuigd van de didactische en praktische meerwaarde van de dienstperiode voor jongeren. Heel wat auteurs beschouwen het dienen immers alleen maar als de laagste en minst gerespecteerde arbeidssector in de stedelijke economie.⁵ Het vooruitzicht op het meesterschap, beschouwt Marianne Danneel terecht als één van de belangrijkste verschillen tussen leerlingen en dienstmeisjes, maar ze benadrukt daarbij dat ‘dienstmeisjes (mijn cursivering J.D.G.) bleven steken op het niveau van

* Graag dank ik prof. dr. Peter Stabel voor de enthousiaste begeleiding van mijn masterscriptie. Mijn dank gaat ook uit naar prof. dr. Tim Soens, prof. dr. Bruno Blondé, prof. dr. Bert De Munck en de redactie van *Stadsgeschiedenis* voor hun nuttige tips en suggesties die mij in de mogelijkheid stelden om op basis van mijn masterscriptie dit artikel te schrijven.

1 D. Youngs, *The life-cycle in Western Europe, 1300-1500* (Manchester 2006) 96. Een menselijk leven bestond uit verschillende fases waarbij het begin en einde van een fase, telkens gekenmerkt werd door een transitie-moment. De term life-cycle servant gaat terug op het werk van Peter Laslett, waarmee hij doelde op een tijdelijke tewerkstelling als bediende, meestal tijdens de adolescentiejaren. Zie ondermeer in: J. Hajnal, ‘Two kinds of pre-industrial household formation system’, in: R. Wall e.a., *Family forms in historic Europe* (Cambridge 1983) 65-105.

2 P. Stabel, ‘Social mobility and apprenticeship in late Medieval Flanders’, in: B. De Munck, S.L. Kaplan en H. Soly (red.), *Learning on the shop floor. Historical perspectives on apprenticeship* (New York/Oxford 2007) 159; K. Lynch, *Individuals, families and communities in Europe, 1200-1800. The urban foundations of Western society* (Cambridge 2003) 37.

3 M. Danneel, *Weduwen en wezen in het laat-middeleeuwse Gent* (Leuven/Apeldoorn 1995) 83.

4 K. Lynch, *Individuals, families and communities*, 46; B. Hanawalt, *Growing up in Medieval London. The experience of childhood in history* (New York/Oxford 1993) 173.

5 Zoals bijvoorbeeld: S. Shahar, *The fourth estate. A history of women in the Middle Ages* (Londen/New York 2002) 203; M. Kowaleski, ‘Women’s work in a market town’, in: B. Hanawalt (red.), *Women and work in pre-industrial Europe* (Bloomington 1986) 153.

hulpje en manusje-van-alles.⁶ In zijn baanbrekend werk over het gezinsleven in het veertiende-eeuwse Gent, omschrijft David Nicholas dienstpersoneel als de meest uitgebuide groep, waarbij het dienen vooral een manier was om de eindjes aan elkaar te kunnen knopen.⁷ Daarmee brengt ook hij een heel eenzijdig en stereotiep beeld naar voor. Maryanne Kowaleski gaat nog een stap verder, wanneer ze voor middeleeuws Exeter prostitutie als meest gangbare alternatief voor huishoudelijke arbeid omschrijft.⁸

Hiertegenover staat ondermeer het onderzoek van Barbara Hanawalt over het proces van opgroeien in middeleeuws Londen, waarin de negatieve sfeer rond dienstpersoneel wordt verlaten en de dienstperiode eerder als opstap naar de latere volwassenheid wordt gezien.⁹ De bekende Oostenrijkse mediëvist Michael Mitterauer, één van de weinige auteurs die een volwaardig artikel aan de betekenis van het dienen voor de Europese jeugd heeft gewijd, heeft de klemtoon helemaal op het leren gelegd. Hij ontwikkelde de stelling dat ‘service in another household was normally linked with learning. Even male and female servants on peasant holdings were learners.’¹⁰

Dit artikel wil voor het vijftiende-eeuwse Gent aan de hand van een aantal laatmiddeleeuwse egodocumenten van voornamelijk poorters en (lage) edellieden, peilen naar de meerwaarde die de dienstperiode mogelijk inhield voor jonge, ongehuwde vrouwen in een grootstad als Gent. Ik ga er van uit dat de huishoudelijke arbeid van dienstmeisjes niet bij voorbaat opgevat mag worden als marginale arbeid, maar tevens moet getoetst worden op haar kwaliteiten als *informal apprenticeship*.¹¹ Ging het om een periode die kan worden gezien als een soort aanvullende opvoeding of opleiding als voorbereiding op een zelfstandig (gezins)leven achteraf?¹²

La comptabilité d’ici et de l’au – delà¹³

History from below en vooral *women’s history* lijden van nature onder het feit dat de bevraagde historische actoren zelf weinig of geen documenten hebben nagelaten, waardoor men genoodzaakt is beroep te doen op bronnen die door derden werden overgeleverd. In dit geval stonden die derden echter wel zeer dicht bij de historische actoren. We doen namelijk een beroep op documenten die geschreven werden door of opgesteld in opdracht van de werkgevers van de dienstboden. Meer precies bestuderen we een selectie Gentse testamenten uit de vijftiende eeuw, die in de schepenregisters van de schepenen van Gedele werden genoteerd,¹⁴ naast ook de enkele Vlaamse huis-

6 Danneel, *Weduwen en wezen*, 235.

7 D. Nicholas, *The domestic life of a medieval city. Women, children and the family in fourteenth-century Ghent* (Londen 1992) 104.

8 Kowaleski, ‘Women’s work’, 153-154.

9 Hanawalt, *Growing up*, 173.

10 M. Mitterauer, ‘Servants and youth’, *Continuity and change*, 5 (1990) 30.

11 J.R. Gillis, *Youth and history. Tradition and change in European age relations, 1750-present* (New York 1975) (geciteerd in: M. Mitterauer, ‘Servants and youth’, 14).

12 P.J.P. Goldberg, *Women, work and life-cycle in a Medieval economy: women in York and Yorkshire, 1330-1520* (Virginia 1992) 185.

13 Deze titel is geïnspireerd op het werk van Jacques Chiffolleau, *La comptabilité de l’au-delà: les hommes, la mort et la religion dans la région d’Avignon à la fin du Moyen Age, vers 1320-vers 1480* (Rome 1980) Collection de l’Ecole Française de Rome, nr. 47.

14 Stadsarchief Gent (verder SAG), Schepenregisters van de schepenen van Gedele (verder SRG), reeks 330, nr. 12-37, 1400-1486.

houdboekjes of private boekhoudingen uit de veertiende en vijftiende eeuw, die de tand des tijds hebben overleefd.

De schijnbaar schaarse en sporadische verwijzingen naar dienstmeisjes in documenten uit de veertiende en vijftiende eeuw, kunnen het geringe onderzoek naar de situatie in Vlaamse steden mogelijk helpen verklaren.¹⁵ Procesdossiers, belastingslijsten, ordonnanties of volkstellingen, bronnen die ondermeer gebruikt werden om het Toscaanse,¹⁶ Venetiaanse¹⁷ en Yorkse¹⁸ dienstpersioneel te bestuderen, zijn inderdaad voor de onderzochte periode en geografische afbakening niet voorhanden of maken geen melding van dienstpersioneel.¹⁹ Testamenten en huishoudrekeningen daarentegen geven blijk van een talrijke aanwezigheid van dienstpersioneel in Gent, ondermeer omdat ‘servant-keeping households are (...) well represented within the testamentary population as a whole.’²⁰ Gezinnen die financieel in staat waren een testament te laten opstellen, konden zich doorgaans ook één of meerdere dienstboden veroorloven.²¹

In totaal werden er in de periode 1400-1450, 419 testamenten van Gentse poorters neergeschreven in de schepenenregisters van de schepenen van Gedele. Hoe waardevol deze bronnen echter ook zijn, toch is enige nuancering aan de orde. Niet elke bediende in de stad werd immers opgenomen in het testament van zijn of haar meester(es).²² Dat heeft de belangrijke implicatie dat we op basis van de informatie die deze bronnen ons bieden, geen representatief beeld kunnen schetsen van alle dienstboden die werkzaam waren in de stad Gent gedurende de vijftiende eeuw. Anderzijds gaat het evenwel om een niet te verwaarlozen aantal: in iets meer dan de helft van de testamenten uit de periode 1400-1450, werden giften nagelaten aan één of meerdere dienstmeisjes en/of knechten.²³

Voor dit onderzoek werd een steekproef van 86 testamenten uit de perioden 1400-1411, 1423-1427 en 1440-1450 grondig geanalyseerd. Deze steekproef kon nog verder worden aangevuld met informatie over de testamenten uit de periode 1450-1486, die

15 M. Danneel, ‘Quelques aspects du service domestique féminin à Gand d’après les registres et manuels échevinaux des Parchons (zième moitié du XVème siècle)’, in: W. Prevenier, R. Van Uytven en E. Van Cauwenberghe (red.), *Sociale structuren en topografie van armoede en rijkdom in de 14de en 15de eeuw. Methodologische aspecten en resultaten van recent onderzoek. Handelingen van het colloquium gehouden te Gent op 24 mei 1985* (Gent 1985) 51.

16 C. Klapisch-Zuber, ‘Women servants in Florence during the fourteenth and fifteenth centuries’, in: Hanawalt, *Women and work*; D. Herlihy en C. Klapisch-Zuber, *Les Toscans et leur familles. Une étude de catasto florentin de 1427* (Parijs 1978).

17 D. Romano, ‘The regulation of domestic service in renaissance Venice’, *Sixteenth Century Journal*, 22 (1991) 661-677.

18 P.J.P. Goldberg, ‘Female labour, service and marriage in Northern towns during the Middle Ages’, *Northern history. A review of the history of the north of England and the borders*, 22 (1986) 18-38; Idem, *Women, work and life-cycle*.

19 M. Boone, ‘La domesticité d’une grande famille patricienne Gantoise d’après le livre de comptes de Simon Borluut (1450-1463)’, in: J.-P. Sosson e.a. (red.), *Les niveaux de vie au Moyen Age. Mesures, perceptions et représentations* (Spa 1998) 77; M. Carlier, ‘Solidariteit of sociale controle? De rol van vrienden en magen en buren in een middeleeuwse stad’, in: W. Prevenier, A. Greve en M. Carlier, *Hart en marge in de laatmiddeleeuwse stedelijke maatschappij. Handelingen van het colloquium te Gent (22 en 23 augustus 1996)* (Leuven 1997) (Studies in urban social, economic and political history of the medieval and modern Low Countries, deel 7) 82.

20 Goldberg, *Women, work and life-cycle*, 194-195.

21 C. Fontana, ‘Het belang van testamentaire schenkingen op sociaal, financieel-materieel en familiaal vlak in het laatmiddeleeuwse Gent (1400-1450) (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1993) (Hoofdstuk 2B: ‘Sociale positie van de testateur’).

22 Goldberg, *Women, work and life-cycle*, 195.

23 C. Fontana, ‘Het belang van testamentaire schenkingen, zie hierin de bijlage ‘dienstpersioneel’ en bijlage ‘overzicht testamenten’.

door Marianne Danneel reeds werden verzameld.²⁴ Jammer genoeg was het tijdens de analyse niet altijd even duidelijk of de vernoemde persoon in het testament ook daadwerkelijk de functie van bediende vervulde. Daarom werden alleen die personen die met zekerheid tot de sector kunnen worden gerekend, in de uiteindelijke analyse betrokken. Heel concreet zijn dit de dienstmeisjes die in de testamenten 'hare of mine joncwife', 'mine dienstwijff' of 'mine dienende wijf' werden genoemd en/of waarbij de naam gevolgd werd door de formulering 'over dienst' of 'over meneghen goede diensten die se mij ghedaen heeft'.²⁵

Naast een selectie testamenten, werden ook drie huishoudrekeningen of private boekhoudingen van drie verschillende huishoudens, telkens afkomstig uit een andere sociale laag binnen een verschillende stedelijke context, aan nauwkeurig onderzoek onderworpen. Hoewel beide bronnensoorten opgesteld werden op een heel ander moment in de levenscyclus van de auteur/opdrachtgever, maakt een confrontatie tussen beiden het mogelijk om het meer algemene beeld uit de testamenten te toetsen aan de specifieke inkijk in de organisatie van een bepaald huishouden. Het betreft hier meer bepaald het memoriaal van plattelandsnotabele Simon de Rikelike uit St. Pieters-op-den-dijk (1323-1336),²⁶ de rekeningen van edelman Jan van Oudenaarde (1373-1378)²⁷ en het huishoudboekje van de Gentse poorter Simon Borluut (1450-1463).²⁸ Net omdat het hier gaat over slechts drie private boekhoudingen, die bovendien zowel chronologisch als op vlak van herkomst sterk uiteenlopen, wordt hun representativiteit enigszins beperkt. Anderzijds verschaffen deze huishoudrekeningen ons wel een uitzonderlijk mooie, zij het onrechtstreekse inkijk in het leven en de positie van dienstpersoneel binnen een veertiende en vijftiende-eeuwse stedelijke context.

Voor de Zuid-Nederlandse steden uit deze periode, zijn dergelijke huishoudboekjes uniek te noemen, maar in vele Italiaanse, Duitse en Zuid-Franse steden kwamen zogenaamde *ricordanze*, *Haushaltbücher* en *livres de raison* veel frequenter voor.²⁹ Een opmerkelijke overeenkomst tussen de verschillende soorten huishoudrekeningen, is dat ze allemaal door mannen werden opgesteld, hoewel de organisatie van het huishouden en de opvoeding van kinderen en dienstmeisjes gerekend werd tot het takenpakket van de vrouw.³⁰ De eindverantwoordelijkheid voor de organisatie van het huishouden en het beheer van de rekeningen, lag dus duidelijk in handen van het gezinshoofd.³¹

24 Danneel, 'Quelques aspects'.

25 Hetzelfde geldt voor de knechten: 'minen of sinen cnape' of 'minen cnecht' en/of bij de formulering 'over dienst'. Door de veelgebruikte functieomschrijving 'cnape', was het erg moeilijk om een onderscheid te zien tussen knechten en leerlingen.

26 J. De Smet, *Het memoriaal van Simon de Rikelike, vrijlaat te St. Pieters-op-den-dijk, 1323-1336* (Brussel 1933).

27 Rijksarchief Gent (verder RAG), Dubbels van de Rekenkamer, nrs. 248-251, kerstavond 1373-kerstavond 1378.

28 RAG, Fonds Borluut, nr. 220, 1450-1463. Verder is er ook nog een fragment bewaard van het huishoudboekje van de Vrouwe van Wezemaal uit 1407. Het betreft hier echter Brabantse adel en daarom werd de bron niet in de analyse betrokken. Voor een uitgave hiervan, zie: F. Nagtglas (red.), 'Een huishoudboekje van 1407', *Bijdragen tot de Oudheidkunde en geschiedenis, inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen*, 4 (1859) 294 e.v.

29 M. Boone, 'De discrete charmes van het burgerbestaan in Gent rond het midden van de vijftiende eeuw. Het financieel handboek van Simon Borluut (1450-1463)', *Bijdragen tot de geschiedenis*, 81 (1998) 99-100; J.-L. Biget en J. Tricard, 'Livres de raison et démographie familiale en Limousin au xve siècle', *Annales démographique historique* (1981) 321-363.

30 C. Klapisch-Zuber, 'Women servants', 58; Lynch, *Individuals, families, and communities*, 142; M.J. Hettinger, 'Household management', in: M. Schaus, *Women and gender in Medieval Europe. An encyclopedia* (New York 2006) 381.

31 Klapisch-Zuber, 'Women servants', 58.

Afbeelding 1: Een dienstmeid helpt haar meesteres bij het kammen van de haren.

Uit: Luttrell Psalter, East Anglia, ca 1325-1335 (Groot-Brittannië, British Library, Add. MS 42130 fo. 63). Tekening door Isis Sturtewagen.

Naast deze overeenkomst, kunnen er echter ook heel wat inhoudelijke verschillen worden vastgesteld. In de Toscaanse familieboekjes of *ricordanze* werden voornamelijk de belangrijkste familiale en streekgebonden gebeurtenissen genoteerd, terwijl in de Zuid-Franse *livres de raison* naast familiale gebeurtenissen ook de meer zakelijke boekhouding werd opgenomen.³² De Vlaamse huishoudrekeningen daarentegen, kunnen eerder beschouwd worden als de rechtstreekse neerslag van een private boekhouding, waarin zakelijke transacties, pachtinkomsten en rentebetalingen naast persoonlijke uitgaven en betalingen aan dienstpersoneel werden genoteerd. Dat betekent echter niet dat deze huishoudboekjes enkel droge boekhoudkundige formules bevatten. Tussen de regels door komen we bijvoorbeeld heel wat te weten over de consumptiegewoonten van het gezin in kwestie of over de politieke situatie in de stad.³³

Een ander opmerkelijk verschil met de Vlaamse huishoudboekjes, is dat de inhoud van de Toscaanse *ricordanze* volgens Christiane Klapisch-Zuber een geleidelijke evolutie doormaakte bij de elite naar een grotere aandacht voor de eigen familie, en dit ‘ten nadele van de bredere stedelijke solidariteit’.³⁴ In het huishoudboekje van Borluut, het memoriaal van de Rikelike en de rekeningen van Jan Van Oudenaarde daarentegen, nemen geschenken aan *peers* en ondergeschikten, ter gelegenheid van ondermeer geboorte, huwelijk en overlijden, net een heel prominente plaats in. Het aanbieden van geschenken maakte immers deel uit van het onderhouden van de stedelijke sociabili-

³² Biget en Tricard, ‘Livres de raison’, 21-22.

³³ Dit is bijvoorbeeld het geval bij Simon Borluut, zie: M. Boone, ‘De discrete charmes van het burgerbestaan in Gent’ en bij Jan van Oudenaarde, zie: E. Thoen, ‘Het dagelijkse leven van adel en ridderstand tijdens de veertiende eeuw. Leefwijze en levensstandaard van Jan, heer van Oudenaarde (1373-1378)’, in: *Gedenckboek 750 jaar Pamelekerk Oudenaarde, 1235-1985* (Oudenaarde 1991) 103-130.

³⁴ Klapisch-Zuber, ‘Comptes et mémoires’, 257 geciteerd in Boone, ‘De discrete charmes’, 100.

teit.³⁵ In dat opzicht kan het huishoudjournaal niet enkel beschouwd worden als een puur zakelijk document, maar eveneens als neerslag van de eigen sociale boekhouding.

De dienstperiode herbekeken

Over de reden waarom sommige dienstmeisjes en knechten als begunstigde personen in testamenten werden opgenomen, lopen de meningen vaak uiteen. Hanawalt spreekt over het belonen van loyaliteit, Goldberg over paternalisme en Nicholas en Danneel beschouwen het als een manier om dienstmeisjes aan zich te binden.³⁶ Vaak werd aan een schenking ook toegevoegd welke voorwaarden die persoon moest volbrengen opdat hij of zij ook daadwerkelijk het beloofde geschenk of de geldsom in ontvangst mocht nemen.³⁷ In de meeste gevallen hield dit de belofte in om zo lang mogelijk bij de testateur in dienst te blijven.³⁸ Dit laatste sluit aan bij een eerste belangrijk kenmerk dat doorgaans met het dienen in stedelijke gezinnen verbonden wordt, namelijk de geringe duur van de tewerkstelling binnen één en hetzelfde gezin.³⁹ De beperkte duur van het contract tussen bediende en werkgever bood dienstpersoneel de mogelijkheid om bij een gunstig economisch klimaat (jaarlijks) op zoek te gaan naar nieuwe gezinnen, met betere arbeidsvoorwaarden en hogere lonen.⁴⁰

Jammer genoeg is de mobiliteit van het personeel in de huishoudboekjes van Borluut en de Rikelike slechts gedeeltelijk zichtbaar.⁴¹ Het huishoudboekje van Simon Borluut bevat bijvoorbeeld heel wat introducties van nieuwe knechten, met telkens de datum van hun indiensttreding, echter zonder gegevens over het precieze tijdstip waarop deze knechten het gezin weer verlieten. Hierbij moet natuurlijk rekening gehouden worden met het feit dat de bron niet volledig werd overgeleverd. Bij de dienstmeisjes zijn er relatief minder introducties op te merken, zeker in het eerste deel van het handboek, en komen dezelfde namen langer voor. Dit alles zou kunnen wijzen op een grotere mobiliteit bij de mannelijke bedienden. Tot een dergelijke vaststelling kwam ook Dennis Romano, die voor Venetië stelde dat: 'girls generally were inscribed for longer periods than boys.'⁴² In het memoriaal van Simon de Rikelike vinden we op twee verschillende plaatsen de dienstboden opgelijst, meerbepaald in betalingslijsten voor de periode 1329-1332 en 1332-1333. Hier valt op dat knechten het grootste deel van het personeel uitmaakten. Wanneer we beide lijsten met elkaar vergelijken, blijkt er een duidelijke mobiliteit van personeel zichtbaar, aangezien slechts vier dienstboden in beide lijsten lijken voor te komen.⁴³ Waren korte contracten ook in vijftiende-eeuws Gent de regel?

35 Danneel, *Weduwen en wezen*, 176; M.C. Howell, *Commerce before capitalism in Europe, 1300-1600* (Cambridge 2010) 145-146.

36 Danneel, 'Quelques aspects', 57; Goldberg, 'Female labour', 24; Hanawalt, *Growing up*, 174; Nicholas, *The domestic life*, 104-105.

37 SAG, SRG, reeks 330, nr. 12, f° 262v, 24 oktober 1402.

38 SAG, SRG, reeks 330, nr. 24, f° 421r, 12 februari 1448.

39 Ondermeer in: Klapisch-Zuber, 'Women servants', 61-62 en Goldberg, 'Female labour', 23.

40 Goldberg, 'Female labour', 21-22; Shahar, *The fourth estate*, 204; Mitterauer, 'Servants and youth', 22; Klapisch-Zuber, 'Women servants', 61-62.

41 Boone, 'La domesticité d'une grande famille', 83; RAG, Fonds Borluut, nr. 220, f° 33r; De Smet, *Het memoriaal*, 49-54, nr. 37-38.

42 D. Romano, *Housecraft and statecraft. Domestic service in renaissance Venice, 1400-1600* (Baltimore 1996) 135.

43 J. De Smet, *Het memoriaal*, 48-54.

In de testamenten waarin (vrouwelijk) dienstpersoneel werd opgenomen krijgen we in ieder geval een heel ander beeld te zien. Aangezien schenkingen in de meeste gevallen inderdaad werden gekoppeld aan de belofte om zolang mogelijk bij de testateur in dienst te blijven,⁴⁴ verwondert het niet dat hier een heel andere indruk ontstaat. De schaarste aan dienstpersoneel in een periode van regelmatig terugkerende mortaliteitspieken, het probleem van de grote mobiliteit van het personeel,⁴⁵ de gedane morele en financiële investeringen én mogelijk zelfs de wens iemand naast zich te hebben bij het stervensuur,⁴⁶ kunnen als mogelijke verklaringen gelden, waarom een dergelijke voorwaarde met testamentaire giften werd verbonden. In hoeverre dit mechanisme werkelijk heeft gezorgd voor langere dienstperioden, is moeilijk aan te geven, maar het is uiteraard niet onwaarschijnlijk dat dienstmeisjes door het aantrekkelijke vooruitzicht op een mooie monetaire of materiële gift aangemoedigd werden om daadwerkelijk langer bij hetzelfde gezin in dienst te blijven. In het testament van Jan Hoerinc uit 1402 lezen we: ‘Item wilt hij ende begheert de voorscreven Joes (Jan), dat men roepe Meren sine joncwife over meneghen goeden dienst die se hem ghedaen heeft ende noch doen sal also langhe als hij lieve sal, 20 s.gr. sjaers te haren live’⁴⁷ Jan Hoerinc deed aan zijn dienstmeisje Meren dus de belofte haar een levenslange jaarlijkse uitkering te zullen schenken, van niet minder dan 1 lb.gr.Vl. (ca. 30 daglonen van een geschoold ambachtsman), op voorwaarde dat ze tot zijn dood voor hem zou werken. Volgens een testament uit 1448 ontving ene Lysbette van haar meester Jan Vander Linde, de aardige som geld van 10 lb.gr.Vl., ‘mids dat soe my belooft heeft getrauwelicke bij (mij) te blijvne.’⁴⁸ Een positieve relatie tussen bediende en werkgever kon eveneens een reden zijn waarom het dienstmeisje erin toestemde om een langere periode bij hetzelfde gezin in dienst te blijven. In heel wat testamenten werd immers de uitdrukking ‘uut goeden jonste’ gehanteerd, wanneer men de reden voor de testamentaire gift wilde aanhalen. Deze uitdrukking betekende zoveel als ‘uit genegenheid’ of ‘uit gunstige gezindheid’.⁴⁹

De handboeken van de schepenen van Gedele en een aantal testamenten geven ons een mogelijke indicatie van de gemiddelde duur van de dienstperiode in Gent. De handboeken van de schepenen van Gedele van Gent bevatten namelijk een aantal dossiers waarin dienstmeisjes hun voormalige meesters aanklaagden wegens het niet uitbetalen van loon.⁵⁰ De totale duur van de periode die ter discussie stond varieerde van negen tot veertien jaar.⁵¹ In de testamenten lezen we vaak de formulering: ‘die langhe jaeren met mi ghewoent heeft’, met in één testament de vermelding van een uitzonderlijk lange dienstperiode van maar liefst achttien jaar.⁵² Daarnaast duiken in de bronnen ook een aantal dienstperiodes op van *slechts* vijf of zeven jaar. Goldberg kwam voor de stad York op een gemiddelde duur van ongeveer acht à negen jaar voor meisjes.⁵³ We

44 SAG, SRG, reeks 330, nr. 24, f° 421r, 12 februari 1448.

45 Danneel, ‘Quelques aspects’, 57.

46 SAG, SRG, reeks 330, nr. 18, f° 131v, 5 april 1423.

47 SAG, SRG, reeks 330, nr. 12, f° 262v, 24 oktober 1402.

48 SAG, SRG, reeks 330, nr. 24, f° 421r, 12 februari 1448.

49 J. Verdam, *Middelnederlandsch handwoordenboek* ('s-Gravenhage 2002) bij ‘jonste’ en ‘gonste’.

50 SAG, Handboeken van de schepenen van Gedele (verder HG), reeks 261 bis, nr. 4, nr. 5 en nr. 17. Voor meer informatie over deze bron, zie: Danneel, ‘Quelques aspects’, 57-58.

51 SAG, HG, reeks 261 bis, nr. 4, f° 53v; SAG, HG, reeks 261 bis, nr. 5, f° 18v, f° 29.

52 SAG, SRG, reeks 330, nr. 12, f° 314r, 3 augustus 1403; SAG, SRG, reeks 330, nr. 19, f° 60r, 29 april 1427.

53 Goldberg, *Women, work and life-cycle*, 170-171.

zouden bijgevolg kunnen stellen dat de dienstperiode in Gent waarschijnlijk gemiddeld iets langer was, maar over het algemeen sterk overeenstemde met die in York.

Kortom, alvast in die gevallen waarin dienstmeisjes door hun meesters of meesteressen via een testament werden begunstigd, lijkt de wederzijdse relatie redelijk standvastig geweest te zijn. Bovendien valt het op dat heel wat schenkingen beloofd werden aan een dienstmeisje, dat tevens een nichtje, kleindochter of bastaarddochter was.⁵⁴ Dat betekent dat heel wat dienstmeisjes gerekruteerd werden uit het familiale netwerk – wat op zijn beurt een interessante parallel oplevert met de ambachtelijke leertijd, waarin leerjongens eveneens vaak geschoold werden in het atelier van nauwe verwanten.⁵⁵ Lange tijd is men ervan uitgegaan dat vooral arme meisjes, veelal afkomstig van het omringende platteland, aan de slag gingen als bediende in de stad. Recent onderzoek heeft echter aangetoond dat er in vele gevallen weinig sociale verschillen bestonden tussen het dienstmeisje en haar werkgever en dat dienstmeisjes vaak werkzaam waren bij familieleden of kennissen van ouders of voogd.⁵⁶ Dit kan een belangrijk extra argument zijn om het dienen niet louter als marginale arbeidssector, maar ook en vooral als een waardevolle vorm van (informele) leertijd te beschouwen. Ook Thijs Lambrecht stelde in zijn studie over het dienstpersoneel op het Vlaamse platteland vanaf de zestiende eeuw vast, dat de meeste dienstboden gerekruteerd werden binnen de eigen dorpsgemeenschap en dat ook familiebanden daarbij een belangrijke rol konden spelen.⁵⁷

Ook heel wat bedienden binnen hetzelfde tewerkstellingsgezin waren overigens met elkaar verwant. Zo kregen de zusjes Merkinne en Soetkinne Van Swalmen elk 2 lb.gr.Vl. van hun meester Lievin De Maegh.⁵⁸ Meere en haar broer Lievin waren beiden in dienst van Mergriete Van der Haghe, waarbij Lievin in het testament van zijn meesteres, een hogere som geld in ontvangst mocht nemen dan Meere.⁵⁹ Het is mogelijk dat Lievin ouder was dan zijn zus en dus langer in dienst, maar dat is erg moeilijk af te leiden uit de schaarse gegevens die we in het testament kunnen terugvinden. De door Jeremy Goldberg aangehaalde Yorkse gewoonte, waarbij zussen en broers die reeds in dienst waren, de weg vrijmaakten voor de tewerkstelling van jongere verwanten, lijkt in ieder geval ook in Gent te hebben bestaan.⁶⁰

Een derde kenmerk dat ons toelaat de dienstperiode te herformuleren, situeert zich op het domein van de verloning. Algemeen gaat men er vanuit dat het loon van dienstmeisjes erg laag was.⁶¹ Bij de berekening van het loon moet echter ook rekening gehouden worden met het feit dat dienstmeisjes in de meeste gevallen *kost en inwoon* genoten en dat zij daarbovenop ook nog eens stoffen en schoenen aangeboden kregen. Boven-

54 Ondermeer: SAG, SRG, reeks 330, nr. 22, f° 300v, 17 september 1440; SAG, SRG, reeks 330, nr. 14, f° 324r, 15 mei 1411; SAG, SRG, reeks 330, nr. 12, f° 310r, 22 juli 1403.

55 Stabel, 'Social mobility and apprenticeship', 160-161.

56 Ondermeer in: Goldberg, 'Female labour', 22-23; Idem, *Women, work and life-cycle*, 177; D. Nicholas, *Medieval Flanders* (Londen 1992) 316; Hanawalt, *Growing up*, 179.

57 T. Lambrecht, 'Slave to the wage? Het dienstpersoneel op het platteland in Vlaanderen (16de-18de eeuw)', *Oost-Vlaamse Zanten*, 76 (2001) 34.

58 SAG, SRG, reeks 330, nr. 13, f° 161v, 12 augustus 1405.

59 SAG, SRG, reeks 330, nr. 22, f° 292r, 2 september 1440.

60 P.J.P. Goldberg, 'What was a servant?', in: A. Curry en E. Matthew, *Concepts and patterns of service in the later Middle Ages* (Woodbridge 2000) 14 (ook aangehaald in: B. Hanawalt, *Growing up*, 175).

61 Shahr, *The fourth estate*, 204; M. Wiesner-Hanks, *Working women in renaissance Germany* (New Brunswick NJ 1986) 83.

dien hadden zij in tegenstelling tot loonarbeiders niet direct te lijden onder prijsfluctuaties. Dit alles samen maakt dat hun loon een stuk hoger lag, dan men in eerste instantie zou verwachten.⁶² Het voorbeeld van dienstmeisje Katelijne Lenaerts kan dit illustreren.⁶³ Bij het begin van haar indiensttreding bij het gezin Borluut in 1459, werd bepaald dat Katelijne jaarlijks een loon zou ontvangen van 8 schilden of 960 gr.Vl.,⁶⁴ met daarnaast nog zes ellen linnen lakens ter waarde van 144 gr.Vl.⁶⁵ en vier paar schoenen met een totale waarde van ongeveer 24 gr.Vl.⁶⁶ Hun leeftijdsgenoten in het ambachtswezen ontvingen gedurende hun opleiding intussen doorgaans geen loon.⁶⁷

Moet het verschil tussen diensmeiden en leerjongens worden gezien als een indicatie dat jongens bij een ambachtsmeester leerden en dienstmeiden niet? Over het precieze takenpakket dat dienstmeisjes dagelijks te verwerken kregen, is voor Gent jammer genoeg weinig bekend. De testamenten en huishoudboekjes geven hierover zeer weinig tot geen informatie. Vanuit literatuur over een aantal Engelse steden, weten we echter wel dat dienstmeisjes niet louter puur huishoudelijke taken uitvoerden, maar eveneens ingeschakeld werden in het ambachtsatelier van hun meester(es), waar ze een aantal eenvoudige taken moesten uitvoeren.⁶⁸ Jim Bolton geeft expliciet aan dat ‘service was not the domestic and non-productive function that it later became.’⁶⁹ Ook op het plateland bestond het takenpakket van dienstmeiden uit veel meer dan enkel het uitvoeren van huishoudelijke taken.⁷⁰ Misschien werden dienstmeisjes daardoor in de mogelijkheid gesteld om een aantal bijkomende vaardigheden aan te leren, als aanvulling op de opvoeding die ze reeds kregen bij het uitvoeren van de meer huishoudelijke taken. Deze laatste vaardigheden kwamen alvast goed van pas wanneer het dienstmeisje haar eigen huishouden wilde uitbouwen.⁷¹ De opgedane *skills*, het bijeen gespaarde geld en een bescheiden uitzet waren namelijk erg belangrijk voor de economische levensvatbaarheid van een jong gezin.⁷² Ook wanneer het dienstmeisje niet meteen in het huwelijk trad, zorgden de opgedane ervaringen voor een sterkere positie op de arbeidsmarkt.⁷³

Dienstmeisjes tussen celibaat en huwelijk

Onze bronnen geven op zijn minst aan dat de dienstperiode genuanceerd moet worden benaderd en dat de precieze relatie tussen de dienstmeid aan haar meester(es) van

62 J.M. Bennett en A.M. Froide, ‘A singular past’, in: J.M. Bennett en A.M. Froide (red.), *Singlewomen in the European past, 1250-1800* (Philadelphia 1999) 8-9.

63 RAG, Fonds Borluut, nr. 220, f° 29v.

64 Omgerekend naar dagloon, stond dit gelijk aan 3,84 gr.Vl. per dag.

65 De prijs van één el laken in 1457 was 2 s.gr.Vl., zoals vermeld bij cnapé Lampsin Brecht.

66 De prijs van één paar schoenen in 1454 was 6 gr.Vl., zoals vermeld bij cnapé Jan Alleman. Een vrouwen schoen was doorgaans iets goedkoper.

67 H. Swanson, *Medieval artisans. An urban class in late Medieval England* (Oxford 1989) 115; Stabel, ‘Social mobility and apprenticeship’, 160.

68 Goldberg, ‘Female labour’, 24; J. Bolton, ‘The world upside down. Plague as an agent of economic and social change’, in: M. Ormrod en P.G. Lindley, *The black death in England* (Donington 2002); B. Hanawalt, *Growing up, 176-177*.

69 Bolton, ‘The world upside down’, 73.

70 Lambrecht, ‘Slave to the wage?’, 35.

71 J. Whittle, ‘Servants in rural England c. 1450-1650: hired work as a means of accumulating wealth and skills before marriage’, in: M. Agren en A.L. Erickson (red.), *The marital economy in Scandinavia and Britain* (Ashgate 2005) 104.

72 M.C. Howell, *Women, production and patriarchy in Late Medieval cities* (Chicago 1986) 9 en 13; Swanson, *Medieval artisans*, 7.

73 T. de Moor en J.L. Van Zanden, *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in West-Europa* (Amsterdam 2006) 17.

groot belang was. Het is belangrijk daar ook bij op te merken dat het vaak ging om een soort opvoedingssituatie. *Life-cycle* dienstmeisjes waren meestal ongehuwd en ‘had to remain celibate, since that was a condition of servanthood’.⁷⁴ Zolang de meisjes in dienst waren, werd er door hun meesteres streng op toegezien dat ze zich niet ‘qualich regierde met eenighen man’.⁷⁵ Dit morele toezicht kan op verschillende manieren worden verklaard. Dienstpersoneel werd bijvoorbeeld in vele gevallen beschouwd als het uithangbord van de respectabiliteit en de status van het gezin.⁷⁶ Dit was voor dienstmeisjes des te meer het geval, omdat de reputatie van de vrouw des huizes sterk werd bepaald door het gedrag van haar dienstmeisjes.⁷⁷ Onzedelijk of onwenselijk gedrag kon dan ook een reden zijn voor ontslag.⁷⁸

Ook deze gevoeligheden moeten in rekening worden gebracht bij een genuanceerde inschatting van de dienstperiode van meisjes of jonge vrouwen. Wellicht betekent dit voor meisjes bijvoorbeeld een nauwere band met het tewerkstellingsgezin. De gehanteerde terminologie in het huishoudboekje van Simon Borluut lijkt alvast te wijzen op die nauwe band tussen het dienstmeisje en het gezin, terwijl de knechten op hun beurt eerder verbonden waren met de persoon van de meester. Wanneer een dienstmeisje genoemd werd, sprak men immers in de meest gevallen van ‘onse’, bijvoorbeeld ‘Kate-lijne Lenaerts, onse dienstwijff’, terwijl het bij de knechten steeds ging om ‘mijn’, zoals in ‘Joeskin Van Acker, mijne stalcnape’ en in ‘Gillis mijne cnape, quam met mij woenen’.⁷⁹ Lambrecht ziet een gelijkaardig patroon opduiken op het platteland, waarbij mannelijk personeel hoofdzakelijk door de boer werd aangeworven, terwijl de meiden eerder onder het zeggenschap stonden van de vrouw des huizes.⁸⁰

De nadruk op het behoud van goede zeden, laat bovendien vermoeden dat de dienstperiode in bepaalde gevallen als een soort *bewaartijd*⁸¹ kon fungeren, waarbij de werkgever de taak op zich nam om de eer van het voor hem bekende dienstmeisje te beschermen, tot het meisje voldoende vaardigheden en geld bij elkaar had gespaard en/of een geschikte huwelijkspartner had gevonden.⁸² De relatief grotere vrijheid op het vlak van partnerkeuze die jongeren in dienstverband zouden genoten hebben, lijkt in praktijk in vele gevallen veel beperkter te zijn geweest dan men tot nu toe had aangenomen.⁸³ In het testament van Mergriete Konincke, staat bijvoorbeeld expliciet genoteerd, dat haar dienstmeisje Meerkin pas mocht huwen na haar expliciete goedkeuring. Wanneer Meerkin toch zonder toestemming zou trouwen, dan was de kans erg groot dat ze werd ontferd.⁸⁴ Deze nagenoeg verplichte ongehuwde en celibataire

74 Bolton, ‘The world upside down’, 74. Daarnaast onder andere ook in: Hanawalt, *Growing up*, 174.

75 SAG, SRG, reeks 330, nr. 25, f° 11v, 2 september 1450. Zie ook: SAG, SRG, reeks 330, nr. 33, f° 95v, 11 maart 1476.

76 Ch. Phytian-Adams, *Desolation of a city. Coventry and the urban crisis of the late middle ages* (Cambridge 1979), 205 (geciteerd in Goldberg, *Women, work and life-cycle*, 163); Romano, *Housecraft and statecraft*, o.a. 7.

77 Romano, *Housecraft and statecraft*, 9; Goldberg, ‘What was a servant?’, 6.

78 Shahar, *The fourth estate*, 205.

79 RAG, Fonds Borluut, nr. 220, f° 33r; RAG, Fonds Borluut, nr. 220, f° 22r; RAG, Fonds Borluut, nr. 220, f° 35r.

80 Lambrecht, ‘Slave to the wage?’, 35-36.

81 Concept uit: Danneel, *Weduwen en wezen*, 112. Dit kon in een aantal gevallen echter foutlopen. Ook misbruik van kwetsbare dienstmeisjes maakte immers deel uit van de laatmiddeleeuwse realiteit.

82 Danneel, *Weduwen en wezen*, 112 e.v. Zie ook: SAG, SRG, reeks 330, nr. 13, f° 70r, 15 juli 1404. In dit testament werd dienstmeisje Kateline aangespoord om nog lange tijd bij Michiel den Cuppere in dienst te blijven en tijdens deze dienstperiode nog goed te sparen.

83 Wiesner-Hanks, *Working women*, 92; Goldberg, ‘Female labour’, 26.

84 SAG, SRG, reeks 330, nr. 25, f° 138v, 8 juli 1451.

Afbeelding 2: Bedienden serveren de maaltijd van een burgergezin. Deel van een kalenderminiatuur van de maand januari door Simon Bening in de *Hortus Animae*, 1510-1520 (Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 2706, fo. 1v). Tekening door Isis Sturtewagen.

status van *life-cycle* dienstmeisjes, gecombineerd met een relatief lange dienstperiode, had waarschijnlijk een stijgende huwelijksleeftijd tot gevolg. Dat betekent bovendien dat niet alleen het ambacht een restrictieve rol kon spelen op vlak van de huwelijksmogelijkheden van leerjongens,⁸⁵ maar dat ook het dienen een ingrijpende invloed kon uitoefenen op de huwelijksleeftijd van dienstmeisjes. Tegelijk geeft het echter aan dat ook de werkgevers hun verantwoordelijkheden hadden, en dat ze werden geacht goed voor de dienstmeiden te zorgen.

Evenmin als in het laatmiddeleeuwse York, was het in Gent de gewoonte om het dienstmeisje op het einde van haar dienstperiode of bij testament expliciet een bruidsschat te schenken.⁸⁶ Er bestond in Gent wel zoiets als een huwelijksgift, maar die had volgens Marianne Danneel veeleer de bedoeling om het huwelijk voor de tegenpartij aantrekkelijker te maken.⁸⁷ Deze gift had dus niet dezelfde betekenis als de bruidsschat in andere streken, waar deze laatste de bijkomende bedoeling had om het meisje in haar latere leven te onderhouden.⁸⁸ Dit was in Gent niet nodig, aangezien het huwelijksgoederenrecht in een verregaande vorm van gemeenschap van goederen voorzag, waarbij de weduwe over de helft van de gemeenschappelijke roerende en onroerende goederen en over het vruchtgebruik van de andere helft kon beschikken.⁸⁹ Toch laat de analyse van de testamentaire giften en van de vermeldingen in de huishoudboekjes zien, dat dienstmeisjes zich wel degelijk in belangrijke mate konden voorbereiden – en vooral voorbereid werden – op de volgende stap in de levenscyclus. Zelfs in testamenten waar de wens geuit werd zolang mogelijk in dienst te blijven, zien we heel wat elementen

85 Danneel, *Weduwen en wezen*, 82.

86 Goldberg, 'Servants and servanthood', 182. Deze gewoonte was er bijvoorbeeld wel in Firenze, zie: Klapisch-Zuber, 'Women servants', 68.

87 Het gaat hier dan niet over adellijke families.

88 Danneel, *Weduwen en wezen*, 169-170.

89 E.M. Meijers, *Het Oost-Vlaamsche erfrecht. Het Ligurische erfrecht in de Nederlanden* (Haarlem 1936) 32. Zie ook het recent gepubliceerde overzicht van Howell, *Commerce before capitalism*, o.a. 102.

opduiken die kunnen wijzen op de verwachting van een volgende levensfase na de dienstperiode. Het argument dat meester Michiel Den Cuppere hanteerde om zijn dienstmeisje Kateline langer bij hem in dienst te houden, namelijk dat ze dan nog langer kon sparen voor later,⁹⁰ is hier een mooi voorbeeld van, net als de schenking van een stuk stof met de bedoeling daar een *bruutghewanne* van te maken⁹¹ en de gift van een jurk, met de uitdrukkelijke wens dat het dienstmeisje daarin zou huwen.⁹² De dienstperiode was voor heel wat jonge vrouwen dus nog steeds een *life-cycle* betrekking. Hierop wijzen ook een aantal testamenten zonder voorwaardelijke gift, waarin zowel het huidige als het vorige dienstmeisje met een gift werd bedacht. In het testament van Lievin De Baede was het voormalige dienstmeisje op het moment van het opstellen van het testament bovendien reeds gehuwd: ‘Item Mergriete, Jans Naie wive, minen joncwive was 2 s.gr.’⁹³ (mijn onderlijning J.D.G.)

Hoewel niet elke auteur daarvan overtuigd is, wordt in dit onderzoek uitgegaan van de stelling dat het specifieke karakter van de dienstperiode – waarbij dienstpersoneel kon rekenen op een loon, kost en inwoon – jonge vrouwen de mogelijkheid bood om tenminste een deel van het geldelijke loon en de gekregen stoffen te sparen voor later.⁹⁴ Hierbij dient wel opgemerkt te worden, dat het vaak enige tijd kon duren, vooraleer het dienstmeisje volledig werd uitbetaald. Dit uitstel van betaling zien we bijvoorbeeld heel duidelijk bij Simon de Rikelike⁹⁵ en in een aantal testamenten, waar men beloofde achterstallige lonen bij testament te zullen uitbetalen.⁹⁶ De kans is dan ook erg groot, dat we heel wat testamentaire giften en opgespaarde lonen konden terugvinden in de koffer of kist met uitzet, dat elk meisje bij haar huwelijk meenam naar haar nieuwe thuis.⁹⁷ In een dergelijke kist vinden we ondermeer beddengoed, tafellinnen, jurken, hoofddeksels, kousen en linten terug, maar ook eet- en kookgerei zoals lepels en potten en materiaal om te naaien.⁹⁸

Een ander belangrijk object dat de kersverse bruid naar haar nieuwe thuis meebracht, was een matras en/of een bed.⁹⁹ En laat dat nu net één van de materiële goederen zijn die naast kledij en huisraad in testamenten aan dienstmeisjes werd geschonken.¹⁰⁰ Meestal

90 SAG, SRG, reeks 330, nr. 13, f° 70r, 15 juli 1404.

91 SAG, SRG, reeks 330, nr. 27, f° 267v, 7 mei 1456. Tevens aangehaald in: Danneel, ‘Quelques aspects du service domestique’, 54.

92 SAG, SRG, reeks 330, nr. 14, f° 237r, 20 januari 1410.

93 SAG, SRG, reeks 330, nr. 18, f° 55r, 6 augustus 1423.

94 Thijs Lambrecht stelt een gelijkaardig patroon vast voor dienstmeiden op het Vlaamse platteland vanaf de zestiende eeuw. Ook zij spaarden kledij en linnen op in speciaal daarvoor aangekochte koffers. Zie: Lambrecht, ‘Slave to the wage’, 42.

95 De Smet, *Het memoriaal*, nr. 37 en 38.

96 Bijvoorbeeld: SAG, SRG, reeks 330, nr. 22, f° 414r, 22 augustus 1441: ‘Item so ghevic Mergriete Van Der Stage min dienende wijf vore dat ic haer sculdich werde te daghe van minne overlijden 20 s.gr. Item ghevic der selver Mergriete eene van minner ouden rocx’.

97 R. Sarti, *Europe at home. Family and material culture, 1500-1800* (New Haven 2002) 42-45.

98 Ibidem, 45; Klapisch-Zuber, ‘Women servants’, 68.

99 Sarti, *Europe at home*, 45-46.

100 Ondermeer: SAG, SRG, reeks 330, nr. 12, f° 57v, 14 januari 1400; SAG, SRG, reeks 330, nr. 14, f° 316v, 1411; SAG, SRG, reeks 330, nr. 14, f° 324 r, 15 mei 1411; SAG, SRG, reeks 330, nr. 18, f° 360r, 9 juni 1426; SAG, SRG, reeks 330, nr. 27, f° 332, 29 april 1456; SAG, SRG, reeks 330, nr. 29, f° 63, 19 februari 1461; SAG, SRG, reeks 330, nr. 37, f° 170, 13 mei 1486. Voor een uitgebreide tabel met daarin de namen van de testateurs, de dienstboden en de giften door deze laatsten ontvangen, zie mijn webpagina www.ua.ac.be/julie.degroot. De periode tussen 1400 en 1450 werd aan de hand van steekproeven systematisch onderzocht. Voor de periode 1450-1486, doen we een beroep op de resultaten van Marianne Danneel in haar artikel ‘Quelques aspects du service’.

gaat het om het bed waarin het meisje zelf tijdens haar dienstperiode heeft geslapen.¹⁰¹ Naast het bedmeubel of de matras zelf, hield de gift in de meeste gevallen ook al het toebehoren in, met telkens een indicatie van de kwaliteit. Een bed moest namelijk volledig opgemaakt en behangen zijn.¹⁰² Lisbette, het dienstmeisje van Katheline Clinkx, kreeg van haar meesteres het volgende: 'I bedde (matras) met I roede saerge (bedsprei), II paer slaepplake met II oercussine (hoofdkussens) van de middelste (geeft indicatie van middelmatige kwaliteit, J.D.G.). Item gheeft ze de voorscreven Lisbette VI sittecussine (zitkussens) die se selve maecte'.¹⁰³ Bette kreeg van Mergriete Van den Kerchove 'een smael bedde ghestoffeert'.¹⁰⁴ Agneeze Coveyts schonk haar dienstmeisje: 'I bedde daer soe op geheeft te legghene, mette coetse (het eigenlijke bedmeubel) ende II oercussine ende 20 s.gr. in ghelde'.¹⁰⁵ Uit onderzoek van Michiel Vleminckx over de materiële cultuur in Oudenaarde, blijkt dat in heel wat huishoudens een *bedde* door verschillende mensen werd gedeeld.¹⁰⁶ Dat een dienstmeisje een eigen bed of een eigen matras geschonken kreeg, maakt de gift dan meteen een stuk waardevoller.

Een bed is bovendien ook symbolisch een erg beladen object, een dimensie waaraan in de literatuur doorgaans weinig aandacht wordt besteed. Een slaapmeubel verwees symbolisch rechtstreeks naar het huwelijk en een toekomstig gezin. In heel wat steden was het de gewoonte om na de voltrekking van het huwelijk, het huwelijksbed te laten inzegenen door de priester, om het kersverse koppel tegen het kwade te beschermen en om de fertiliteit te verhogen.¹⁰⁷ Het is daarom des te belangrijker op te merken dat het echtelijke bed de verantwoordelijkheid was van de bruid.¹⁰⁸ Jeremy Goldberg poneerde zelfs de stelling dat de slaapkamer of de ruimte waar het bed stond en het bed zelf, gerekend kunnen worden tot het domein van de vrouw.¹⁰⁹ Raffaella Sarti haalt in haar werk eveneens aan dat 'beds were a genuinely female territory, sometimes handed down from mother to daughter in matrilineal fashion'.¹¹⁰ En wanneer we de *gift relations* in de testamenten erop nagaan, valt inderdaad op dat het merendeel van de bedden en het bijbehorende beddengoed door meesteressen aan dienstmeisjes werd geschonken. We kunnen dit zien als een extra argument voor de stelling dat het dienen kan gezien worden als periode van opvoeding of opleiding en tevens als voorbereiding op een mogelijk huwelijk.

Overigens bevatte de koffer naast beddengoed meestal ook een aantal kledingstukken. Dat konden zowel de kleren zijn die het dienstmeisje tijdens haar dienst had gedragen, als kledingsstukken uit de garderobe van de meesteres.¹¹¹ Vaak ging het om

101 Ondermeer in: SAG, SRG, reeks 330, nr. 22, f° 267r, 3 augustus 1440.

102 L. Vandamme, 'Huizenonderzoek en materiële cultuur in het zestiende-eeuwse Brugge', in: J. d'Hondt e.a. (red.), *Huizenonderzoek en stadsgeschiedenis* (Brugge 2009) 88.

103 SAG, SRG, reeks 330, nr. 14, f° 316v, 1411.

104 SAG, SRG, reeks 330, nr. 18, f° 360r, 9 juni 1426.

105 SAG, SRG, reeks 330, nr. 22, f° 267r, 3 augustus 1440.

106 M. Vleminckx, *De materiële cultuur van de Oudenaardse poorterij tijdens de late middeleeuwen en vroegmoderne tijden* (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Antwerpen, 2006) 70.

107 Sarti, *Europe at home*, 46.

108 Ibidem, 45-46; A. Macfarlane, *Marriage and love in England. Modes of reproduction, 1300-1840* (Oxford 1986) 265; Howell, *Commerce before capitalism*, 130.

109 P.J.P. Goldberg, 'The fashioning of bourgeois domesticity in later medieval England. A material perspective', in: P.J.P. Goldberg en M. Kowaleski, *Medieval domesticity. Home, housing and household in medieval England* (Cambridge 2008) 138.

110 Sarti, *Europe at home*, 46.

111 Danneel, 'Quelques aspects du service', 54.

reeds gedragen kledij, maar in bepaalde gevallen schonk de meesteres haar beste kleren aan het dienstmeisje en dit opnieuw ‘uut goeden jonste’. Zo kreeg Calle, het dienstmeisje van Lisbette Verminnen, de beste *keerel* (jurk) en de beste *caproen* (muts) van haar meesteres.¹¹² In uitzonderlijke gevallen, kregen dienstmeisjes zelfs zilveren lepels of zilveren schotels.¹¹³ Deze lepels en schotels waren niet enkel bedoeld als eet- en tafelfgerei, maar ook als een soort appeltje voor de dorst, aangezien men ze op eender welk moment kon laten omsmelten of verkopen omwille van hun intrinsieke waarde. Hierbij valt wel op dat knechten dit soort testamentaire giften veel vaker in ontvangst mochten nemen dan dienstmeisjes, wat verband kan houden met een andere vorm van verbondenheid met het gezin en met andere symbolische gevoeligheden voor jongens.

Het huwelijk was hoe dan ook een centraal element. Huwelijksgeschenken werden daarom niet uitsluitend bij testament aan dienstpersoneel gegeven. Ook in de huishoudboekjes vallen dergelijke giften aan dienstpersoneel of aan familieleden van dienstpersoneel op.¹¹⁴ In sommige gevallen werd er zelfs geld gegeven aan een dienstbode opdat die in de mogelijkheid zou zijn om het huwelijksfeest van zijn of haar familielid bij te wonen.¹¹⁵ Meestal bestond het geschenk uit een aantal muntstukken of uit een bijzondere munt met een bepaalde waarde. In de rekeningen van Jan van Oudenaarde lezen we dat ‘den va(lcenier?) doe hij huwede II van mijns heren penninghen, (of) IV lb VIII s’ mocht ontvangen.¹¹⁶ Simon Borluut gaf een gulden ter waarde van 21 gr.Vl. aan de dienstmeid en knecht van zijn zoon, die elkaar hoogstwaarschijnlijk tijdens hun dienstperiode hadden gevonden en in het huwelijksbootje stapten.¹¹⁷ Een dienstperiode in stedelijke context kon het aantal huwelijkskandidaten klaarblijkelijk verhogen.

Besluit

In het wetenschappelijke debat rond de betekenis van de dienstperiode voor laatmiddeleeuwse jongeren, kiezen we duidelijk de zijde van onder meer Michael Mitterauer en Barbara Hanawalt, die ervoor pleiten om de dienstperiode als onderdeel van de levenscyclus te herwaarderen. Het blijft nodig de talloze clichés die er rond de dienstperiode in de (late) middeleeuwen bestaan te nuanceren en bij te stellen. Het verhaal van de Gentse dienstmeisjes hoeft namelijk niet louter dat van armoede en subsistentie of van uitbuiting en misbruik te zijn. Dit hebben we voor Gent trachten aan te tonen door een aantal specifieke kenmerken van de Gentse dienstperiode uit te lichten en te (her)interpreteren. Een aantal factoren lijken er op te wijzen, dat een dienstperiode in een stad als Gent jongeren de mogelijkheid bood om een soort bijkomende opvoeding te genieten, in afwachting van een zelfstandig leven met op termijn eventueel een huwelijk en een gezin. Daarnaast is het opvallend dat, hoewel in Gent niet de gewoonte bestond om expliciet een bruidsschat te schenken aan dienstmeisjes, heel wat testamen-

112 SAG, SRG, reeks 330, nr. 18, f° 366v, 21 juni 1426.

113 SAG, SRG, reeks 330, nr. 14, f° 266r, 19 augustus 1410.

114 Boone, ‘La domesticité’, 89; E. Thoen, ‘Het dagelijkse leven’, 120 en 124; De Smet, *Het memoriaal*, nr. 37 en 38.

115 RAG, Fonds Borluut, nr. 220, f° 3r en f° 2r: ‘Item ter brulocht van Janne zijnen broeder 20 gr VI’; De Smet, *Het memoriaal*, nr. 38: ‘item 5 gr. als men sire suster brudmakede; item 6 gr. als siin suster huwede’; en 52, nr. 37: ‘Gherekent jeghen Clemmen (...) item 3 gr. als Lise Monechxs huwede’. Dit geeft meteen aan dat de banden met de eigen familie niet volledig verbroken werden.

116 RAG, Dubbels van de rekenkamer, nr. 249.

117 RAG, Fonds Borluut, nr. 220, f° 7v.

taire schenkingen lijken overeen te stemmen met de inhoud van een bruidskoffer die bijvoorbeeld Florentijnse meisjes meekregen op de dag van hun huwelijk.

De familiale banden die er tussen heel wat dienstmeisjes en hun werkgevers bestonden, vormen eveneens een belangrijk argument om de dienstperiode niet enkel als een uitzichtloze, marginale en weinig gerespecteerde betrekking te beschouwen. Dat ook voormalige dienstmeisjes sporadisch in de testamenten voorkomen, kan daarbij wijzen op het bestaan van een blijvende band tussen dienstbode en werkgever, die veel verder ging dan een loutere economische afhankelijkheid.¹¹⁸

Uiteraard neemt dit niet weg dat er vele vragen onbeantwoord blijven. In tegenstelling tot de kerkelijke procesdossiers uit York en de Toscaanse *ricordanze*, geven de Gentse bronnen bijvoorbeeld geen informatie over de geografische origine van het daarin vermelde dienstpersoneel. Hierdoor zijn we niet in staat om de migratieafstanden- en routes van dienstmeisjes in kaart te brengen en kunnen we geen sluitende uitspraken doen over de aantrekkingskracht van deze stedelijke tewerkstellingssector. Gezien onze vaststelling dat heel wat dienstmeisjes gerekruteerd werden uit het familiale netwerk, is het dan nog maar de vraag of dienstmeisjes wel degelijk voornamelijk afkomstig waren uit het omringende platteland. Niettemin hopen we dat dit onderzoek deel mag uitmaken van een inhaalbeweging op dit interessante, maar uiterst complexe onderzoeksterrein.